

Микола ЛИТВИН

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1920 РОКУ

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, яку сформували країни переможці в Першій світовій війні, не передбачала підтримки нових регіональних національно-державних організацій, оскільки ставка робилася на відродження національно консолідованих держав – Польщу, Румунію, Угорщину й інші, які могли би протистояти воєнній та ідеологічній експансії більшовицької Росії у Центрально-Східну Європу. Натомість за підтримки російських більшовиків на постімперському просторі монархії Романових було ініційовано проголошення в 1918–1920 рр. маріонеткових утворень: Донецько-Криворізької Республіки, Республіки Таврида, Одеської і Миколаївської Радянських Республік, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Вони мали протистояти державотворчій діяльності Української Народної Республіки (УНР) і Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), які 1919 р. об'єдналися в соборну державу. Російські більшовики намагалися також нейтралізувати Білоруську Народну Республіку, Кубанську Народну Республіку, Курултай кримсько-татарського народу.

У статті буде реконструйовано суспільно-політичні передумови та геополітичні наслідки польсько-українсько-російської війни 1920 р. Ця війна означувалась як польсько-більшовицька або польсько-українсько-більшовицька. Як відомо, тривалий час й назва мала ідеологічний підтекст: йшлося насамперед не про експансію більшовизму, а про агресію більшовицької Росії в 1920 р. Тепер зрозуміємо, що на фронті воювали не лише більшовики, а власне Збройні сили Росії¹.

¹ Детальніше історіографію проблеми див.: Михайлова О. Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії / О. Михайлова // Полтавська Петлюріана. – Полтава, 2003. – Число 5. – С. 12–27; Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / В. Верстюк // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61–65; Віднянський С. Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми / С. Віднянський, В. Калічник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 1. – С. 44–51; Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) / І. Срібняк // Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice. – Siedlce, 2004. – S. 333–334; Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. / А. Руккас. – Ніжин, 2013. – 480 с.; Achmatowicz A. Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 / A. Achmatowicz // Mazowieckie Studia Humanistyczne. – 1998. – № 2. – S. 189–206; Koko E. Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 / E. Koko // Historycy polskie i ukraińskie wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 132–145; Legiec J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie

Серед польського політикуму напередодні й у час Першої світової війни популярною була концепція “Східної Європи” німця Пауля Рорбаха, співтворці та симпатки якої виступали за переділ Російської імперії і відновлення історичної Польщі, яка мала охоплювати Литву й значні території Білорусі та України. Польський чинник відіграв також важливу роль у розробці “остполітики” Райху, насамперед у ході офіційних переговорів між Берліном і Віднем². Натомість український політикум Галичини в особі міжпартійної Головної Української Ради (згодом Загальної Української Ради) і позапартійного Союзу визволення України (СВУ) звертав увагу міжнародної громадськості на українськість не лише Східної Галичини та Волині, але й Холмщини і Підляшшя³ (Холм, Володимир, Галич, Львів у різні часи були столицями Галицько-Волинського князівства/королівства). СВУ, який створили 1914 р. у Львові наддніпрянські політемігранти, популяризував ідею державної самостійності України в часописах і книгах різними мовами: німецькою, англійською, шведською, румунською, польською, болгарською, турецькою; із турецьким урядом обговорювалася навіть ідея створення у Стамбулі спільного українсько-турецького корпусу, який мав протистояти російській експансії на українські землі та Балкани.

Після розпаду імперій Романових і Габсбургів у 1917–1918 рр. плани нової більшовицької Росії особливо не змінилися, удосконалилася лише тактика дій щодо польських, українських та білоруських теренів. Власне для нейтралізації потуг Української революції за сприяння проросійських сил проголошується Республіка Таврида, а згодом Донецько-Криворізька, досвід якої нині активно популяризує Кремль, донецькі сепаратисти, Київський філіал Інституту СНД⁴. Російська комуністична партія (більшовиків) і особисто голова Раднаркому Росії В. Ленін інспірували також проголошення в липні 1920 р. Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Червоний прапор у Тернополі (тимчасовій столиці республіки) та 50 повітових містах Галичини піднято під час наступу червоноармійських військ Південно-Західного фронту на Прикарпаття⁵. Комісаром того фронту, а фактично ідеологом нового більшовицького маршу в Європу, був амбітний Й. Сталін.

Агресія царської, а згодом більшовицької Росії на українській землі спонукала українські національно-державні сили шукати союзників у Берліні, Парижі, Лондоні, а також Варшаві, яка вкотре могла стати об’єктом збройної експансії Москви. Втім

polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. / J. Legiec. – Toruń, 2002. – 207 s.; Szajdak S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku / S. Szajdak. – Warszawa, 2005. – 310 s.; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicji) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku / M. Klimecki. – Toruń, 2006. – 229 s.; Wyszczeciński L. Kampania ukraińska 1920 roku / L. Wyszczeciński. – Warszawa, 2009. – 373 s.;

² Федюшин О. Українська революція 1917–1918 / О. Федюшин. – Москва, 2007. – С. 27–41.

³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73–187.

⁴ Корнилов В. Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Харьков, 2011. – С. 4–401.

⁵ Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2009. – Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. – С. 101–118.

геополітика відроджуваної Польщі не сповна узгоджувалася з державно-територіальними планами Західноукраїнської Народної Республіки, яку проголошено восени 1918 р.

Уряд і Національна Рада – парламент Західноукраїнської Народної Республіки, які діяли у Львові, Тернополі та Станиславові в 1918–1919 рр., не йшли на жодні територіальні поступки з владою відродженої Польщі, яку дієво підтримала Антанта. Як відомо, в ході Ходорівських переговорів навесні 1919 р. антантівська місія Ю. Бартелемі після консультацій з Варшавою запропонувала провідникам ЗУНР територіальний компроміс: залишити українцям столицю Станиславів, частину Прикарпаття і все Надзбруччя; до Польщі мав перейти Перемишль і Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Провідники ЗУНР відкинули цю пропозицію, погодившись лише на тимчасове перемир'я⁶. Натомість голова Директорії УНР С. Петлюра, що прибув до Ходорова 27 лютого, наполягав на визнанні пропозиції Ю. Бартелемі при умові, що Антанта визнає УНР і надасть допомогу українцям у боротьбі з більшовиками⁷. С. Петлюра мав намір, який збігався з планами Заходу, примирити українців із поляками, щоби спрямувати Галицьку армію проти більшовиків. Однак спроба Антанти та Польщі досягти миру за рахунок території ЗУНР і повернути обидві українські армії на схід провалилася. Все те дало підстави Антанті надіслати з Франції в Польщу армію Ю. Галлера (80 тис. вояків, із них 50 тис. бойового складу), яка у травні–липні 1919 р. відтіснила Галицьку армію (60 тис. осіб, із них 40 тис. бойового складу) під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка (з 21 травня О. Грекова) на Тернопільщину, до Збруча⁸.

На цей час емісари С. Петлюри вже вели офіційні й неофіційні таємні переговори з варшавськими чиновниками. Ще 22 лютого 1919 р. представники Міністерства закордонних справ УНР зустрілися в Одесі, що була під контролем військ Антанти, з польським дипломатом Б. Котиловським, з яким обговорили можливе укладання двосторонньої тимчасової угоди для боротьби з більшовиками⁹. Аналогічні переговори проведено з французьким представником місії Антанти.

Через Одесу, Будапешт, Загреб і Відень 20 травня добрався до Варшави спецпредставник Міністерства закордонних справ УНР Б. Курдиновський, який вже 24 травня підписав разом із польським прем'єром І. Падеревським двосторонню польськомовну декларацію, в якій заявлено відсутність територіальних претензій українського уряду на Східну Галичину і Західну Волинь, натомість задекларовано необхідність визнання Польщею незалежності України, підтримки її армії, забезпечення прав поляків на Україні й українців у Польщі. Заявлено необхідність підготовки спільної військової конвенції¹⁰.

⁶ Державний архів Львівської області. – Ф. 257. – Оп. 2. – Спр. 1449. – Арк. 7–10.

⁷ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920 / М. Лозинський. – Відень, 1922. – С. 77.

⁸ Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – С. 381–390; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje w latach 1918–1921 / M. Klimecki // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa / [red. Z. Karpius]. – Toruń, 1997. – S. 51–58.

⁹ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Warszawa, 1963. – Т. 2. – S. 129–133.

¹⁰ Archiwum Akt Nowych. Archiwum Ignacego Paderewskiego. – Sygn. 955. – К 45–46.

Наприкінці липня член Надзвичайної дипломатичної місії УНР полковник К. Павлюк повідомив керівництву республіки в Кам'янці, що Ю. Пілсудський запропонував українській владі співпрацю у боротьбі з “москалями”¹¹. На початку серпня Варшаву відвідала політична та військова місії УНР (керівники П. Пилипчук, П. Ліпко), які проводили переговори щодо координації міждержавних відносин.

9 серпня 1919 р. С. Петлюра звернувся до Ю. Пілсудського з листом, в якому погодився перенести польсько-українські відносини з площини антагонізму і боротьби на ґрунт взаємного порозуміння й узгодженої боротьби перед спільним ворогом¹². Відтак, 1 вересня між УНР і Польщею підписано угоду про перемир'я, в якій декларовано дружну нейтральність армій, визначено лінію розмежування на Волині (Корець–Олевськ–Мозер) та в Галичині (р. Збруч). І лише коли закінчилася дев'ятимісячна українсько-польська війна, польська армія за згодою уряду УНР у листопаді–грудні 1919 р. зайняла Кам'янець, район Мирополя–Любара, згодом Проскурова; тоді ж інтернувала близько 8 тис. хворих, поранених і деморалізованих вояків Армії УНР¹³. Нарешті 2 грудня підписано декларацію Української дипломатичної місії у Варшаві про головні принципи відносин УНР із Польщею. Згідно з цим документом Наддніпрянська армія мала забезпечуватися матеріально-технічною допомогою, звільнялися українські військовополонені й інтерновані, дозволявся транзит до України через польську територію грошових знаків, озброєння й обладнання¹⁴. Ю. Пілсудський давав також згоду на формування українських збройних сил, резерви для яких можна було віднайти в польських таборах для інтернованих – у Пікуличах під Перемишлем, Ланцуті, Бересті Литовському й ін.¹⁵. Варшавська декларація спричинила протести не лише в середовищі галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні¹⁶. Англійські лейбористи теж закликали польських соціалістів та їх лідера віце-прем'єра І. Дашинського визнати самостійність Східногалицької Республіки¹⁷.

Наприкінці зими 1920 р. стало зрозуміло, що більшовицька Москва вже розпочала підготовку стратегічної операції до масштабного удару на Мінськ і Варшаву. У середині березня польська розвідка перехопила радіодепешу, в якій було стверджено про намір Москви перекинути з Кавказу на Україну Першу кінну армію С. Будьонного.

¹¹ *Bruski J. J. Geneza sojuszu między Ukrainą a Polską (grudzień 1918 – kwiecień 1920) / J. J. Bruski // Arcana. – Kraków, 1998. – Cz. 2. – S. 84.*

¹² *Wandycz P. Nieznane listy Petlury do Pilsudskiego / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – 1965. – Zeszyt 8. – S. 182–183.*

¹³ *Руккас А. Разом з польським військом... – С. 8–12.*

¹⁴ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: док. і мат.: у 5 т. 8 кн. / [укладачі: О. Карпенко, К. Мицан]. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 5. – Кн. 1: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1918–1919 рр. – С. 868–871.*

¹⁵ *Коляничук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939 / О. Коляничук. – Львів, 2000. – С. 55–134.*

¹⁶ *Український прапор. – 1920. – 21 квітня.*

¹⁷ *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 874; Т. 5. – Кн. 2: Зовнішня політика і міжнародне становище. 1920–1921 рр. – Івано-Франківськ, 2011. – С. 16–17.*

Це переконало Верховного головнокомандувача Ю. Пілсудського завдати превентивного удару на українському напрямку, оскільки білі війська П. Врангеля виглядали ненадійним союзником. Тому головну ставку зроблено на військово-політичний союз з УНР. 11 березня 1920 р. відновлено переговори з Надзвичайною дипломатичною місією УНР у Варшаві (28 осіб), яку очолив за сумісництвом міністр закордонних справ А. Лівичкий. Однак перші дні пройшли в суперечках, які стосувалися лінії майбутнього українсько-польського кордону на Волині¹⁸. У зв'язку з цим С. Петлюра в листі до прем'єра І. Мазепи 15 березня написав: "Польща має визнати нас, але, очевидно, за дорогу ціну; п'ять повітів Волині хоче собі взяти: Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський і частину Крем'янецького. Про це офіційно сьогодні не говорять, але завтра-позавтра можуть рішуче заявити. Що нашій місії пощастить одстояти – сказати не можна. В кожному разі без того чи іншого порозуміння з Польщею ми не можемо одновити нашої державної праці"¹⁹. Поляки погоджувалися допомогти військовими й іншими засобами відвоювати в більшовиків лише Правобережну Україну до Дніпра, що теж не влаштовувало Директорію УНР. Вважалося, що Варшава не має юридичних прав на Лівобережжя, яке тривалий час перебувало у складі царської Росії. При цьому важливо було й не погіршити відносин з Антантою, яка після поразки А. Денікіна продовжувала відстоювати плани відродження "єдиної і неподільної" Росії, допомагаючи білому генералу П. Врангелю захопити не лише Крим, але й здійснити похід на більшовицьку Росію. Не сприяла переговорам і позиція галицьких політиків, які, на думку С. Петлюри, – "хворий відгук розпуки та дезорганізації". У ті дні він зауважив військовому міністрові В. Сальському: "Ми повинні в ім'я державності не рахуватися з розпукою, а мати тверду державну волю і не піддаватись на провокацію, все одно чи остання походить з нервів політичних, чи зі свідомих і недобрих мотивів"²⁰.

Тогочасні українсько-польські переговори відбувалися в режимі секретності, про їх хід не знали навіть депутати Сейму, члени сеймової комісії із закордонних справ, більшість польських дипломатів. Лише 3 квітня поляки висунули проект польсько-української угоди, в якій Варшава не лише визнавала Директорію УНР, але й обіцяла їй допомогти визволити Правобережжя; за Польщею пропонувалося залишити Східну Галичину та 7 із 12 повітів Волинської губернії; польській національній громаді в Україні й українській національній громаді в Польщі гарантувалися рівні автономні права. До політичного договору мали додатися господарська та військова угоди. Попередні домовленості між лідерами Польщі й УНР стали відомі міжнародній спільноті, про них писали авторитетні часописи "Times" (Лондон), "Le Matin" (Париж)²¹.

Довгоочікувана політична угода між Польщею та УНР була підписана проти ночі 22 квітня 1920 р. Варшава визнавала незалежність України, а Директорію – верховною владою УНР. Визначено польсько-українські кордони: за УНР визнавалася

¹⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3581. – Оп. 3. – Спр. 52. – Арк. 171; Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 100. – Арк. 46.

¹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – Київ, 2003. – С. 402.

²⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1956. – Т. 1. – С. 263–264.

²¹ Українське слово. – 1920. – 13 червня.

“передзаборова” територія Правобережжя в межах до 1772 р. Уряд УНР мав забезпечити національно-культурні права поляків, а уряд Польщі – українців; планувалось узгодити і “юридичне становище” польських землевласників на Наддніпрянщині²². Водночас взято зобов’язання не укладати жодних міжнародних угод, спрямованих один проти одного. Частиною цієї угоди була військова конвенція від 24 квітня, згідно з якою українські та польські війська стали союзними в боротьбі проти експансії більшовицької Росії, яка неодноразово декларувала бажання запалити вогонь світової революції у Європі. У конвенції також відзначено спільне ведення бойових дій арміями під загальним польським командуванням, утворення української адміністрації на визволеній території, підконтрольній уряду ЗУНР, підпорядкування залізниці польському військовому командуванню. Водночас українці мали забезпечити польську армію продуктами, організувати евакуацію польських військ після закінчення бойових дій з території України²³.

Зауважимо і те, що об’єднання збройних сил було важливим не лише для України, але й для Польщі. Ю. Пілсудський зважився на цей крок, незважаючи на застереження Антанти, яка не вважала Україну самостійним чинником у боротьбі з більшовицькою Москвою.

Зрозуміло, що цю угоду, яка дозволяла полякам окупувати Східну Галичину і Західну Волинь, не схвалили українські політичні партії Галичини, а також еміграційний уряд ЗУНР у Відні, який постійно надсилав протестаційні заяви до Паризької конференції, міжнародної дипломатії, керівників країн Європи й Америки. Особливо критикували пункт таємної угоди про “відступлення” Польщі Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся і західних земель Волині, який, на думку делегації Української Національної Ради у Львові, був укладений проти волі західноукраїнської людності²⁴. Зауважимо й те, що вичікувальну позицію щодо угод зайняли Польський Сейм і лівоцентристські партії; натомість праві сили – ендеки – засудили цей союз та похід на Київ. І все ж треба визнати, що за тих складних умов у С. Петлюри реальної альтернативи не було. Власними силами визволити Україну, бодай на її частині, Наддніпрянська армія не могла. Не вдалось С. Петлюрі підняти всенародне повстання. До того ж частина наддніпрянців із недовірою ставилася до нового польського походу у країну.

Отже, згідно з військово-політичним союзом від 22–24 квітня 1920 р. об’єднане українсько-польське військо 25 квітня вирушило на Правобережжя. До польських частин 6-ї армії генерала В. Івашкевича (в 1919 р. – командувач Галицького фронту) на Поділлі приєдналися 2-га і 3-тя стрілецькі дивізії Дієвої армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка, яка нещодавно повернулася

²² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): док. і мат. – Київ, 2010. – С. 396–397.

²³ *Красівський О.* Українсько-польські взаємини в 1917–1923 pp. / О. Красівський. – Київ, 2008. – С. 210–254; *Kumaniecki J.* Stosunki Rzeczypospolitej Polski z państwem radzieckim 1918–1943 / J. Kumaniecki. – Warszawa, 1991. – S. 57–59. *Borkowski J.* Rok 1920. Wojna polsko-radziecka we wspomnieniach i innych dokumentach / J. Borkowski. – Warszawa, 1990. – S. 136–140.

²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 27–33.

з партизанського рейду на північ. Якщо наприкінці квітня вона мала 479 старшин і 3 840 козаків, 81 кулемет і 12 гармат, то в червні нараховувала 3 300 старшин, 15 300 козаків, 4 500 коней, 48 гармат, 200 кулеметів²⁵. Друга стрілецька дивізія полковника О. Удовиченка, що діяла на південному фланзі армії (27 квітня вступила до Могилева-Подільського, 4 травня – Ямполь), в перші тижні була недоукомплектованою (450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів, 4 гармати)²⁶.

Успіху Київської операції сприяло антирадянське повстання 2-ї і 3-ї бригад Червоної української галицької армії (близько 10 тис. вояків), які 24 квітня залишили фронт і пішли назустріч українським козакам О. Удовиченка. Щоправда, польські командири ізолювали їх і майже всіх відправили в табори полонених у Проскурів, Фрідріхівці, а згодом – на Північ Польщі, в табір інтернованих у Тухолі²⁷.

8 травня до Київської операції приєдналася 6-та стрілецька дивізія під командуванням полковника М. Безручка, яку сформовано в лютому 1920 р. у Бересті. На честь звільнення української столиці 9 травня козаки дивізії взяли участь в урочистостях на Хрещатику. Цей парад за участю французьких військових аташе приймав командувач 3-ї армії генерал Е. Ридз-Смігли. Поруч стояв М. Безручко, козаки якого напередодні розквартирувалися у будинку Костянтинівського військового училища на Печерську²⁸. Українські вояки несли гарнізонну службу в місті, населення особливо прихильно зустрічало виступи дивізійно-духового оркестру на схилах Дніпра, в Купецькому саду. 16 травня козаки побували на концерті “Дніпросоюзу” в Купецькому зібранні (нині філармонія), де було виконано український і польський національні гімни. У ці дні в місті знову відкривалися клуби, кінозали, театри (серед них два польських); розпочато відновлення пам’ятника княгині Ользі. У травні 114 польських вояків, які загинули в боях за Київ, були поховані на Байковому цвинтарі²⁹. Коли ж стало відомо про прорив Першої кінної армії С. Будьонного на Житомир, Ю. Пілсудський наказав Е. Ридз-Сміглу відступити

²⁵ Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / [ред. Т. Кшонстка]. – Варшава, 2010. – С. 276.

²⁶ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія / О. Удовиченко. – Нью-Йорк, 1982. – Т. 2. – С. 42–43; Szandruk P. Organizacja wojska ukraińskiego na Podolu z początkiem 1920 i wyprawa na Mogylów (26–28 kwietnia 1920 r.) / P. Szandruk // Bellona. – Warszawa, 1928. – Т. 29. – S. 215–218; Руккас А. Разом з польським військом... – С. 57–65; Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Н. Какурин, В. Меликов. – Москва, 2002. – С. 149–150.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 284. – Арк. 6–7; Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1991. – С. 163–164; Krotofil M. Ukraińska Armia Galicyjska 1918–1920 / M. Krotofil. – Toruń, 2002. – S. 158–159; Tuchola 1914–1923. Obóz jeńców i internowanych / [opr. Z. Karpus, W. Rezmer]. – Toruń, 1997. – S. XXVI–XXVII.

²⁸ Самутин П. Київ 1920 року / П. Самутин // Вісті комбатанта. – 1974. – № 1. – С. 24–25; Руккас А. Разом з польським військом... – С. 62–63.

²⁹ Лісевич І. У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування у ньому польських військ (травень – червень 1920 р.) / І. Лісевич. – Київ, 2002. – С. 158–165; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / [pod red. J. Kasprzyka]. – Warszawa, 1997. – S. 39–40.

з Києва до р. Тетерів. Відхід військ пройшов організовано 10–11 червня під прикриттям українських дивізій³⁰.

Радянська пропаганда тривалий час писала про “нечуване хижацтво” поляків у місті³¹; однак ні водопровід, ні електростанцію, ні Володимирський собор вони не підривали, не грабували синагоги. Пошкодили лише окремі конструкції мостів через Дніпро. У місті залишено казну в карбованцях і польських злотих. Натомість вступ до Києва Червоної армії започаткував масові розстріли залізничників, міщан, спалах холери і тифу, різке подорожчання продуктів. Неугодних почали відправляти до радянських концтаборів³².

12 травня, наступного дня після відходу з Києва, у Вінниці сформовано Командування етапів Війська польського в Україні на чолі з Я. Ромером. У цьому ж місті Ю. Пілсудський 17 травня зустрівся із С. Петлюрою та українською громадою й у виступі відзначив: “Польща, здобувши найбільший скарб на землі, тобто свободу, прагне відкинути все те, що свободі загрожує, якомога далі від своїх кордонів. І в блиску наших багнетів і наших шабель Ви не повинні вбачати нового нав’язування чужої волі. Прошу, аби Ви бачили в ньому відблиск Вашої свободи”³³.

Особливу небезпеку на фронті становила Перша кінна армія (близько 30 тис. багнетів і шабель, 8 бронепотягів). Зміцнилася за рахунок 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії (5 тис. багнетів) і Башкирської кінної бригади (400 багнетів і шабель) і XII армія. XIV армія підсилена 8-ю кінною дивізією Червоного козацтва В. Примакова (1,7 тис. шабель), яку перекинута з Перекопу³⁴. Прорив наприкінці травня будьонівцями лівого фронту 6-ї польської армії дозволив успішно просуватися вздовж залізниці на Коростень, Житомир, Бердичів³⁵. У ході боїв за залізничну станцію Ігнатпіль 19 червня відзначилася 6-та стрілецька дивізія (800 багнетів, 24 кулемети, 4 гармати), мужність якої оцінив Е. Ридз-Смігли³⁶.

У липні Червоній армії вдалося захопити Мінськ (11 липня), Вільно (14 липня), Гродно (19 липня) і перейти в ширший наступ на Варшаву і Львів. У ході боїв 7 липня неподалік подільської станції Чорний Острів загинув начальник генштабу Дієвої армії УНР полковник Є. Мешковський, якого за день поховано в Тернополі. Командувач 6-ї польської армії генерал Я. Ромер на його похороні заявив, що Є. Мешковський був мозком Української армії та душею українського народу³⁷.

³⁰ *Stępień S.* Symon Petlura – życie i działalność / *S. Stępień* // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. – Warszawa, 1996. – Zeszyt 3. – S. 50–51.

³¹ *Троцкий Л.* Как сражалась революция / *Л. Троцкий*. – Москва, 1924. – Т. 2, кн. 2. – С. 145; *Документы внешней политики СССР*. – Москва, 1958. – Т. 2. – С. 565–566.

³² *Лісевич І.* У відблиску польських багнетів... – С. 188–198, 204–207.

³³ *Pilsudski J.* Pisma zbiorowe / *J. Pilsudski*. – Warszawa, 1937. – Т. 5. – С. 159.

³⁴ *Руккас А.* Разом з польським військом... – С. 73.

³⁵ *Будьонный С.* Пройденный путь / *А. Будьонный*. – Мовква, 1965. – Кн. 2. – С. 125–127.

³⁶ *Змієнко В.* Роля нашої (6-ї Січової) Дивізії в українській державній справі та бої Дивізії / *В. Змієнко* // *Вісті комбатанта*. – 1974. – № 1. – С. 31–32.

³⁷ *Прокопович С.* Життєпис генерала Є. Мешковського / *Є. Прокопович* // *Героїчний бій під Чорним Островом*. – Торонто, 1961. – С. 5; *Капустянський М.* Славетна дія під Чорним Островом / *М. Капустянський* // *За честь, за славу, за народ!* – Торонто, 1978. – С. 108–110.

12 липня польські частини зайняли оборону вздовж р. Стир і Збруч, яку невдовзі було прорвано: 27 липня червоноармійці зайняли Вишівець, Збараж, Тернопіль; 27 липня – Хоростків; 28 липня – Борщів; 29 липня – Чортків; 3 серпня – Бучач; 15 серпня – Козлів; 19 серпня – Козову, Зборів, Підгайці, Поморяни, Монастирисько; 20 серпня – Бережани. У цей час у районі Дністра (особливо 26–27 серпня під Більшівцями) успішно рейдувала Дієва армія УНР, значно знекровивши 123-тю і 124-ту червоноармійські бригади³⁸. На території 20 із 52 повітів Східної Галичини за підтримки Кремля проголошено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку. Її центральним органом влади став Галревком на чолі з В. Затонським, який створено 8 липня у Харкові на спільному засіданні Галоргкому і Політбюро ЦК КП(б)У. Ідею його творення задовго до цього обговорювали на засіданнях Галбюро ЦК РКП(б), на зустрічах галицьких комуністів із В. Леніним. Лише 8 серпня більшість членів Галревкому прибули до тимчасової столиці – Тернополя³⁹.

Нові органи влади – повітові, міські, містечкові й сільські ревкоми – за прикладом Радянської Росії та України започаткували націоналізацію земель Церкви і польських поміщиків, промислових об'єктів, гоніння громадсько-політичних та кооперативних діячів, проводили реквізицію майна заможних міщан, насамперед євреїв. Новостворені за участю бідноти комуни організовували суботники і недільники для збору зерна, частина з якого йшла на потреби червоноармійської кінноти⁴⁰. Розпочато агітацію за виявлення добровольців до Червоної армії⁴¹. Мобілізацію влада побоюлася здійснювати. Однак внаслідок наступу польсько-українського війська 21 вересня Галревком виїхав із Тернополя до Вінниці, де 23 вересня самоліквідувався⁴². За аналогічним російським сценарієм зроблено спробу створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Держинським у Білостоці⁴³.

Вересневому наступу польсько-українських військ передували жорстокі бої під Замостям. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише 17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), у ході якого загинуло 318 вояків (більшість із них зарубані шаблями або загинули, закуті ланцюгами)⁴⁴. Кінній групі Якіра тоді так і

³⁸ Centralne Archiwum Wojskowe. – Sygn. 1.341, 1.45. – К 2–7; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne / [pod. red. M. Tarczyńskiego]. – Warszawa, 2009. – Część III (21 VIII – 4 IX 1920). – S. 601–602.

³⁹ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 12. – Д. 681. – Л. 53; Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 172. – Арк. 1, 14; Під прапором Жовтня: док. і мат. – Львів, 1957. – Т. 1. – С. 344.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–6; Спр. 39. – Оп. 1. – Арк. 3–7; Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. – S. 115–159.

⁴¹ Российский государственный военный архив. – Ф. 199. – Оп. 1. – Д. 48. – Л. 27.

⁴² ЦДАВО України. – Ф. 2189. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 5.

⁴³ Манусевич А. Очерки по истории Польши / А. Манусевич. – Москва, 1952. – С. 295–296.

⁴⁴ Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. – S. 41–42; Nicieja S. Zadworze – polskie Termopile / S. Nicieja. – Kraków, 2000. – S. 3–7.

не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом⁴⁵. Після цієї поразки знесилена Перша кінна армія (8,5 тис. багнетів і шабель) і XII армія (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Оборonoю фортеці Замость 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії, полковник М. Безручко, в підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їх дії підтримували три польські бронепотяги. У ході оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею довжиною 18 км, в яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. мешканців. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Загальні втрати захисників міста становили 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. Кількаденний бій під Замостям дозволив польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині⁴⁶.

Після Замостя піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів–Задвір’я–Тернопіль, могли здійснювати лише половина з 32 літаків⁴⁷.

Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: “Піонер” (район Миколаєва–Розвадова), “Стефан Баторій” (район Бібрки–Вибранівки), “Хоробрий” (район Рави-Руської–Жовкви), “Ураган” (район Красного–Куткіра), які активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: “Кармелюк” (район Галича, Єзуполя, Ходорова), “Запорожець” (район Монастирицьк), “Чорноморець” (район Ходорова)⁴⁸.

Відзначимо й те, що українські науковці, викладаючи перебіг тогочасних подій, як правило, не згадують факт залишення фронту 25 серпня 1920 р. без згоди командування Дієвої армії УНР Військової групи генерал-четаря А. Кравса (фактично, частини 5-ї Херсонської дивізії), що дислокувалася в районі Дністра: неподалік с. Ясенів Пільний, Городниця, Незвисько на Городенківщині⁴⁹. Частина галицьких

⁴⁵ Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 187–192.

⁴⁶ Руккас А. Разом з польським військом... – С. 88–93; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 352–586; Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. – С. 223–314.

⁴⁷ Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. / A. Smoliński. – Toruń, 2000. – S. 36–38.

⁴⁸ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

⁴⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Івано-Франківськ, 2008. – Т. 4: Збройні сили у боротьбі за свободу, незалежність, соборність. – С. 715–716; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

старшин на заклик Є. Петрушевича хотіла відступити в Чехословаччину, однак чимало стрільців оцінило наказ А. Кравса як “нову зраду”. І все ж 26–27 серпня галицькі піхотні й кінні полки з обозами (200 возів) розпочали по дощовій дорозі відхід на південь: Стецеву, Белилю, Княже, Джурів, Гвіздець, Рожнів. Після невеликої перестрілки з польською залогою (200 осіб, із них 5 вбито) опівдні 27 серпня захоплено Косів, населення якого вітало стрільців за звільнення від “польського ярма”. 21–31 серпня під обстріли польського війська та прикордонників українські частини пройшли Жаб’є, Криворівню, Ворохту і в районі г. Стіг (1599 м) спустилися на Закарпаття – до берегів Білої Тиси, с. Луги, район м. Рахова. Перехід карпатських перевалів супроводжувався стихійними антипольськими виступами гуцулів. Після переговорів із чехословацькою владою і прикордонниками 3 вересня групу А. Кравса, в якій служили полковники А. Вольф та Г. Стефанів, сотник Р. Ярий, інтерновано. Роззброєні українські частини передали чехословацькій владі 7 млн грн і всю зброю: 620 крісів, 49 штиків, 164 шаблі, 62 револьвери, 30 скорострілів, майже 22 тис. патронів. Відтак особовий склад групи (7 булавних старшин, 210 старшин, 711 стрільців, 3 урядовці) разом з амуніцією (3 польові кухні, 42 вози, 2 брички, 645 коней) через Чоп–Кошице–Попрад–Брно 10 вересня прибув до табору інтернування у м. Ліберці, де перебували недавні військовополонені галичани з Італії. Кінні транспорти прибули пізніше. Як свідчить поручник Я. Пастернак, акцію інтернування підтримав диктатор ЗУНР Є. Петрушевич⁵⁰.

Усередині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня лінії р. Лозова, де фактично закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня договору з радянськими республіками Росії та України, згідно з яким Варшава відмовилася від союзу з УНР, а також зобов’язалася не утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. Відтак, 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Олександрова Куявського, Пікулич та ін.⁵¹

З метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план “формальної ліквідації” до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). “Законспірована” праця урядовців і парламентарів переносилася до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції рекомендовано видати червоні та білі картки перебування⁵².

⁵⁰ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. – Т. 4. – С. 722–723; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. – S. 601–679.

⁵¹ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. – С. 7–113.

⁵² Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924). – С. 462, 465. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930 / E. Wiszka. – Toruń, 2004. – S. 21–49.

Як бачимо, польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна в цей час була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антибільшовицької кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після заборони діяльності її екзильного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР.